

ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ДОКУМЕНТАЦІЙНИХ ЦЕНТРІВ: ДОСВІД УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Історичне дослідження починається з джерела. Тому перед дослідником минувшини завжди стоїть проблема виявлення джерел. Зрозуміло, основний масив документів до історії українського народу зберігається в архівосховищах України. Водночас велика їх кількість осіла за межами нашої Батьківщини.

Протягом століть українські землі входили до складу різних держав. Трагічні політичні катаклізми, жорстоке пригнічення української національної культури і переслідування її діячів, характерні для новітньої історії, призвели до широкомасштабної еміграції українців. Серед емігрантів було немало таких, хто забирав з собою на чужину матеріали (офіційні документи, листування, фамільні папери), що стосувалися насамперед їхніх родин, але водночас були джерелами з політичного, економічного, наукового і культурного життя народу.

Архівна україніка за межами нашої держави розміщена як у національних науково-дослідних установах (архівах, музеях, бібліотеках, дослідницьких центрах), так і в україністичних центрах. Виявлення, облік, описання і збереження таких зібрань - благородна, але надзвичайно складна справа. На сьогодні вже існують кілька довідників, які виступають певною мірою дороговказами для дослідників [1]. Ближче знайомство з копіткою роботою ентузіастів по збереженню документальних скарбів спонукає до аналогічної роботи і в Україні. Слід привернути увагу до позитивного досвіду зарубіжних україністичних інституцій по комплектації архівів.

Уже понад 70 років у Західній Європі функціонує **Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі** - одна з найстаріших українських установ-товариств у Франції. Ідея створення бібліотеки виникла з потреб еміграції в українському друкованому слові. Генеральна Рада союзу українських емігрантських організацій у Франції звернулася з закликом до українських організацій і окремих осіб з пропозицією заснувати в Парижі пересувну українську бібліотеку. Це підтримав головний отаман Симон Петлюра. 3 березня 1927 р. Іван Рудичів почав упорядковувати бібліотеку, а з травня 1928 р. почав діяти і музей ім. С. Петлюри. 3 лютого 1928 р. був затверджений статут бібліотеки, згідно з яким вона назавжди мала залишатися в Парижі, а музей мав бути перевезений до Києва за відповідних політичних обставин. Керівним органом товариства-бібліотеки визначалася Рада п'яти членів-фундаторів. 4 травня 1929 р. бібліотека була декларована в Паризькій префектурі. Її офіційне відкриття відбулося 25 травня 1929 р. [9].

У довоєнний період бібліотека-музей складалася з трьох частин: книгозбірні, музею та архіву. Колекція фотографій і малюнків налічувала 1340 одиниць. Тут були також карти України, гравюри, портрети визначних українських діячів та прихильників українства, фото і малюнки різних краєвидів України, матеріали з української етнографії і фольклору. Окремий відділ становили архіви українських місій, посольств, українських державних установ, еміграційних організацій, матеріали процесу над вбивцею С. Петлюри.

У 30-х роках були засновані представництва бібліотеки у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, Румунії, Югославії, Болгарії, Італії, Швейцарії, Австрії, Туреччині, США, Канаді, а також п'ять філій у Франції. В приміщенні бібліотеки часто організовувалися виставки, засідання, читалися наукові доповіді, проходили вечори пам'яті тощо.

З початком війни бібліотека-музей залишилась у Парижі. 20 січня 1941 р. майно бібліотеки-музею було конфісковано, 21 січня відібрана архівна збірка. 15 лютого 1941 р. приміщення бібліотеки було остаточно ліквідоване.

Лише 26 квітня 1946 р. бібліотека знову відкрилася, маючи у своєму фонді всього 57 книг. Однак завдяки пожертвам та придбанням фонди швидко поповнювалися, особливо періодикою. Були віднайдені колекція української періодики та частина архівних збірок (архіви періоду визвольних змагань. Української дипломатичної місії на мирній конференції в Парижі 1919 р.

Української дипломатичної місії в Парижі), збереглася також інвентарна книга бібліотеки на близько 20 тис. томів. Завдяки даруванням та закупці поповнились архівні фонди (наприклад, 664 архівні одиниці, в тому числі 21 лист С. Петлюри, отримано від М. Шуміцького) [10].

Бібліотека провела реєстрацію українки у славістичних книгозбірнях Парижа та інших міст Франції. Зібрана бібліографія була класифікована по 50 розділах і становить солідний реєстраційний банк друкованої українки. Бібліотека знову стала культурним осередком української еміграції у Франції. Тут відбуваються виставки, зібрання, конференції, з'їзди різних організацій і установ, заходи по вшануванню пам'яті С. Петлюри. З 1962 р. бібліотека взяла на себе зобов'язання догляду й охорони могили головного отамана С. Петлюри.

Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі ставить собі за мету сприяти дослідженням з історії України (зокрема. Української державності ХХ ст.) та духовної спадщини Симона Петлюри; влаштовувати курси і виклади з українознавчих дисциплін; видавати твори з українознавства; сприяти дослідженню українсько-французьких відносин; перекладати на обидві мови наукові, художні, суспільно-політичні твори та шкільні підручники; друкувати періодичні й неперіодичні видання; організовувати зібрання, конференції, виставки; брати участь у житті українських організацій та товариств в еміграції; організовувати представництва в осередках поселення українців у світі.

Аналогічний досвід концентрації документів пов'язаний із створенням **Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського**. Історія архіву В.Липинського драматична, як і саме життя його власника. В'ячеслав Казимирович почав колекціонувати архівні матеріали з 8-го класу. Але місце їх зберігання - родовий двір Липинських у Затурцях на Волині - був знищений 1915 р. внаслідок бойових дій. У вогні загинули безцінні родові документи. Зокрема, згорів готовий для друку рукопис чотиритомної "Історії України" [2]. Втрату бібліотеки й архіву Липинський тяжко переживав. У липні 1918 р. П.Скоропадський призначив Липинського послом Української держави у Відні. Від початку перебування на цій посаді Липинський почав заново збирати бібліотеку й архів. У цей період були накопичені неопубліковані праці, щоденники, листування, записки, нотатки до спогадів, матеріали віденського посольства.

У 1929 і 1931 рр. В'ячеслав Казимирович передав Андрію Шептицькому для музею у Львові листування, рукописи незакінчених праць та записки на різні теми. Смерть Липинського 1931 р. поставила на порядок денний поділ його майна, передусім архівної спадщини, зокрема тієї частини, власником якої був Шептицький. А.Шептицькому дісталася не лише листування Липинського, незакінчені праці й записки, а й нотатки до "Спогадів з мого життя", щоденники, матеріали Віденського посольства та інші справи. Згідно з волею Липинського, його архів міг бути доступний для користування через десять років після смерті. Цей час припав на Другу світову війну.

Наближення Радянської армії до Відня створило загрозу для архіву Липинського. Це розумів опікун архіву Мирон Горинкевич. Тому він звернувся по допомогу до кардинала Інніцера, який погодився сховати архів у підвалах свого кафедрального собору у Відні. 13 квітня 1945 р. Радянська армія зайняла Відень. Одночасно розпочали свою діяльність агенти НКВС. Опікуна архіву викликали слідчі, допитуючись, куди подівся архів Липинського. Горинкевич почав шукати нове приміщення для архіву. Таким став державний архів у Відні. Кардинал Інніцер доручив Горинкевичу везти скрині вантажними автомобілями, що належали віденській архідієцезії. Ці автомобілі були пофарбовані у такий самий колір, як ті, що кожного дня перевозили їжу для дітей у місті, патрулі рідко спиняли їх для перевірки. Операція вдалася. М.Горинкевичу довелося тікати з Відня. Кардинал Інніцер розмістив його в одному з монастирів у Горішній Австрії.

Далі про долю архіву турбувався Євген Зиблікевич - провідний діяч гетьманського руху, видатна постать консервативного напрямку в українській діаспорі. У 1917-1920 рр. служив сотником січових стрільців. Після поразки революції зайнявся журналістикою. 1949 р. прибув до США, де налагодив зв'язок з Теофілом Горинкевичем. Щоб здобути архів Липинського, йому довелося шукати зв'язок з одним з університетських або приватних американських архівів. Весною 1950 р. він познайомився з професором Колумбійського університету Філіпом Мовзлі. Мовзлі була поставлена умова, щоб хоч одна з українських громадських установ або філадельфійський митрополит написали заяву, в якій би вони погодилися на придбання Колумбійським університетом у власність архіву В.Липинського. Таку заяву погодився дати Дм.Галичин і Слободян від імені Українського народного союзу лише тоді, коли справа врятування архіву стане на порядок денний. Але директор державного архіву у Відні відмовився продати чи передати будь-кому архів Липинського через те, що він був переданий кардиналом Інніцером як депозит Шептицького. 7 місяців з'ясовувалася справа. Весною 1953 р. розпочалося мікрофільмування. Ця робота тривала понад два роки [3]. Вона дала поштовх до заснування Східноєвропейського інституту.

Архів В.Липинського становить основне зібрання **Східноєвропейського інституту ім.В.Липинського** у Філадельфії. Інститут зберігає також архівні матеріали А.Шептицького, П.Скоропадського, родини Б.Лепкого та інших видатних українців. Особистий архів Липинського налічує понад 20 тис. сторінок рукописних, машинописних, мікрофільмованих, скопійованих матеріалів [4]. З самого початку головною метою інституту було поповнення архіву матеріалами з Заходу. Розгалужене листування та численні подорожі директора інституту увінчалися успіхом. Нині небагато матеріалів, пов'язаних із життям Липинського, залишаються поза інститутом.

Архів можна розділити на 4 категорії. До першої категорії входять документи й матеріали, що мають велику історичну вагу. Вони стосуються посольств Української держави та Директорії УНР у Відні. Друга за важливістю категорія - наукові та публіцистичні праці Липинського. Найбільше ненадруковане дослідження серед науково-публіцистичних матеріалів "Гетьманство чи республіка?" ("Про нашу політику внутрішню і закордонну в 1917-1919 роках". Написана наприкінці 1919 р.). Третьою категорією архівних матеріалів Липинського є його багатотомне листування з різними особами та інструкціями, що включає понад 10 тис. рукописних та друкованих сторінок. Четверту категорію архіву становлять папери, що стосуються особистих справ та ділових питань. Найважливіший - "Щоденник" Липинського. Майже всі рукописні матеріали Липинського розшифровані. Однак для зручності користування ним потрібен тематичний покажчик.

Інститут збирає також спогади про Липинського. Його сестра Ванда передала спогади за 1914-1923 рр., тобто за найменш досліджений період життя Липинського. Архів також має спогади Н.Полонської-Василенко про ранні роки Липинського та повідомлення Б.Лепкого про його зустрічі з Липинським. Подорожці сімейного життя Липинських передав Михайло Лозинський у спогадах про своє перебування у маєтку Липинського на Уманщині [5].

Архів Інституту з його зібранням матеріалів стосовно Липинського став сховищем і центром дослідження історії політичної думки України. Фундатори Східно-Європейського дослідного інституту ім. Липинського вжили належних заходів, щоб зберегти свої сховища від долі, яка спіткала українські архіви в Празі, Варшаві, Парижі, Берліні під час Другої світової війни. Сьогодні він функціонує не тільки як науковий інститут, в якому міститься бібліотека та архів, але й як видавництво.

Український дослідний і документаційний центр (УДДЦ) також виник на американському континенті. Ідея його організації належить відомому історичному діячеві з української діаспори Тарасу Гунчаку. Вона виникла під час його подорожей до Європи, де він шукав по бібліотеках і архівах матеріали для своїх наукових праць. Науковець писав: "Добре було б, якби зібрати ці матеріали і сконцентрувати їх в одному місці. Сьогодні мало хто може їздити по всьому світу та шукати місяцями такі матеріали. Коли зробити фотокопії і тримати їх в одному Центрі, тоді такими матеріалами може користуватися велика кількість осіб" [6]. У середині 1980-х років Т.Гунчак розпочав роботу по організації Центру у Нью-Йорку. Український інститут Америки надав йому просторе приміщення, ряд громадських діячів з Детройта почали збирати кошти. Так виник **Український дослідний і документаційний центр**.

За час його існування нагромаджено значну кількість особистих архівів, окремих документів, спогадів, фотографій, газет, журналів, книжок. Серед матеріалів Центру - унікальний архів 1-ї Дивізії УНА в Риміні, цінний архів Е.Капусті, який працював у Державному департаменті США, деякі документи про українців і Україну з архівів західноєвропейських країн, німецькі звіти з Генерального губернаторства із східних частин України, архіви деяких українських організацій та політичних партій, архіви українців, що були у таборах переміщених осіб, опубліковані та рукописні спогади про примусову мобілізацію української молоді до Німеччини під час нацистської окупації, про насильну репатріацію після війни, примусову колективізацію, розкуркулення, голод, висилку радянським урядом людей до таборів примусової праці до і після війни. УДДЦ володіє унікальним архівом хору "Ватра", друкованими матеріалами і книжками про українських дисидентів, а також спогадами дисидентів 1960-х рр. [7]

Збирання цих матеріалів є центральним напрямком програми Центру, але бурхливе життя вносить корективи в його діяльність. Нині співробітники Центру намагаються зібрати документи, газети та літературу, де зафіксовано основні події сучасної історії України. Було зібрано велику кількість матеріалів з американських і радянських джерел про Чорнобильську ядерну катастрофу, а також матеріалів, пов'язаних з полемікою, що виникла на ґрунті звинувачень деякими єврейськими колами українців у колабораціонізмі. Такі матеріали до Центру надійшли з США, Канади, Австралії, Англії та інших країн. Зібрано також свідчення (спогади євреїв та українців) про те, як українці, ризикуючи своїм життям, рятували євреїв від німців. У центрі сконцентровані матеріали сесій Конгресу США за 1952 - 1955 рр., коли розглядалися питання про становище України в окремі періоди її історії. На сесіях Конгресу вислуховувалися як представники української спільноти в

діаспорі, так і конгресмени, які цікавилися проблемами України та її історією. Крім архівних матеріалів, Центр збирає українські газети та журнали, що друкуються в багатьох країнах світу [8].

Архівні матеріали Центру закаталогізовані. При цьому записи ведуться двома мовами: англійською і українською. Це удоступнює картотеку не лише українському, але й англомовному дослідникові.

Його програма передбачає дослідження переважно таких проблем: українці у світових війнах; знищення церков (Української православної автокефальної та Української греко-католицької); примусова колективізація, розкуркулення та репресії; штучний голод в Україні 1932-1933 рр.; політичні репресії; антинацистське та антирадянське підпілля 1939-1945 рр.; дисидентський рух (з 1960-х рр); історія українських організацій та установ у діаспорі. Центр також займається видавничою діяльністю. Збираючи матеріали і працюючи над ними, УДДЦ через пресу постійно закликає українську громаду передавати на постійне зберігання свої спогади та інші матеріали, що зберігаються у приватних збірках. УДДЦ збирає кошти для придбання копій найважливіших для дослідження української історії архівних матеріалів зарубіжного походження.

Досвід створення документальних центрів вже є і в Україні. Зокрема 2002 р. при Національному університеті “Острозька академія” (НаУОА) створено **Інститут досліджень української діаспори**, при якому започатковано архів, де зберігаються надходження з діаспори. Так, є архівний фонд (29 од. зб.), заснований Лесею Храпливою-Щур, в якому містяться матеріали, що розкривають деякі аспекти життя та діяльності її батька, відомого українського громадського діяча, агронома і кооператора Євгена Храпливого (1898-1949 рр.) [11].

Найбільшим масивом архівних матеріалів (копій і оригіналів) є архів **Українського Історичного Товариства**, переданий до Інституту з правом використання протягом 25 років лише за дозволом Управи УІТ. Архів УІТ було започатковано під час постанови Товариства у 1965 р. Він складається з шести основних частин: архіву адміністрації Українського Історичного Товариства; редакційного архіву журналу “Український Історик”; архівів О.Оглоблина, Л.Винара, Президента УІТ з 1980 р., О.Домбровського, генерального секретаря УІТ з 1980 р., М.Ждана, відомого історика і члена-засновника УІТ. Зібрання нараховує понад 30 тис. одиниць документів [12].

Архів Українського Історичного Товариства має важливе значення для дослідження наукового життя в діаспорі. За Угодою, підписаною президентом УІТ Любомиром Винаром і директором Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника України у Львові Мирославом Романюком у вересні 2003 р., архів УІТ в майбутньому буде передано на зберігання до Львова. Але в умовах сьогодення часткове використання архівного зібрання Інституту досліджень української діаспори при НаУОА може принести безперечну користь.

Звісно, у статті увага привернута далеко не до всіх українських документальних центрів у світі. Але й наведена інформація дає зразок бережливого ставлення до історичної спадщини українського народу. Перш за все це стосується потужного пласту джерел, що осіли в архівосховищах інших країн. Найважливіші фонди задля розширення доступу до них дослідницького загалу доцільно копіювати й таким чином концентрувати в Україні. Для цього потрібна підтримка як держави, так і приватних фондів, осіб.

ЛІТЕРАТУРА

1. Україніка в збірках Австрії. Бібліотеки, архіви, музеї: Попередній довідник. - К., 1993; Documentary Sources Relating to Ukraine in Repositories in the United Kingdom: A Preliminary Check-list / Compiled by Janet M. Hartley. - Kyiv; London, 1993; Архівні матеріали з історії України в Канаді: Попередній анотований перелік / Уклад Богдан Кравченко. - Київ; Едмонтон, 1990; Мицик Ю.А. Архівна україніка в Німеччині // Український археографічний щорічник. - Випуск 3/4. - К., 1999. - С.110-140; Тимошик М. Україніка в архівах, бібліотеках, редакціях і видавництвах Франції // Студії з архівної справи та документознавства. - К., 2002. - Т. 8. - С. 195-204.
2. Зибликевич Є. Одисей архівної спадщини Вячеслава Липинського (Відень - Райхенау - Берлін - Бадег - Філадельфія) // Український археографічний щорічник. Нова серія. - К., 1992. - Вип. 1. - С. 119.
3. Там само. - С. 121.
4. Коровицький І. Архів Вячеслава Липинського // Український археографічний щорічник. Нова серія. - К., 1992. - Вип. 1. - С. 124.
5. Там само. - С. 12-128.
6. Несина О. Український дослідний і документальний центр у Нью-Йорку // Український археографічний щорічник. Нова серія. - К., 1992. - Вип. 1. - С. 437-438.
7. Нариси історії архівної справи в Україні. - К.: ВД “КМ Академія”, 2002. - С.553.
8. Несина О. Український дослідний і документальний центр у Нью-Йорку // Український археографічний щорічник. Нова серія. - К., 1992. - Вип. 1. - С. 437-438.

9. Жуковський А. Українська бібліотека імені Симона Петлюри в Парижі // Укр. археогр. щорічник. - К., 1992. - Вип.1 - С. 439-440.
10. Михальчук В. Українська бібліотека в Парижі // Київська старовина. - 1993. - № 4. - С. 79-80.
11. Отаманенко А. Колекція Українського історичного товариства при Інституті досліджень української діаспори при національному університеті "Острозька академія" // archives.gov.ua
12. Там само.